

УДК 94(477.41):316.4(09)(470+571) «18/19»

Марія Казьмирчук, д-р історичних наук, доцент, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Німецькі поселенці у Київській губернії 1861–1917 рр.

Проаналізовано становище, умови проживання, етнічні особливості та участь у суспільному та економічному житті німецьких поселенців у Київській губернії пореформеного періоду. Автор висвітлює обставини формування німецького етносу в ракурсі розкриття національного складу населення Київської губернії.

Ключові слова: німецькі поселенці, етнос, соціально–економічне життя, Київська губернія, пореформений період, національний склад.

Марія Казьмирчук. Немецкие поселенцы в Киевской губернии в конце XIX – в начале XX ст.

Проанализированы позиции, условия проживания, этнические особенности и участие в общественной и экономической жизни немецких поселенцев в Киевской губернии пореформенного периода. Автор показывает условия формирования немецкого этноса в ракурсе раскрытия национального состава населения Киевской губернии.

Ключевые слова: немецкие поселенцы, этнос, социально–экономическая жизнь, Киевская губерния, пореформенный период, национальный состав.

Mariya Kazmirchuk. German colonists at the Kyiv guberniya at the end of the XIX and the beginning of the XX century

The article analyses the position, life's condition, ethnic specifics and activity in social and economic life of German colonists of Kyiv guberniya at the after reformation period. The author of the article elucidates the reasons of the creation of German colonists in discovers a lot of problems about national complement of the people in Kyiv guberniya.

Key words: German colonists, ethnosc, social and economic life, Kyiv guberniya, after reformation period, national complement.

Етнічно–релігійний склад Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. є важливим фактором дослідження соціального розвитку, оскільки від нього залежить стабільність та напруженість суспільства, його розвиток, консолідація суспільного і активного соціально–політичного, економічного та культурного життя. Урядова політика щодо проживання в Російській імперії різних національностей та їхніх вірувань була доволі жорсткою, особливо щодо великих етнічних груп – євреїв і поляків, які склали конкуренцію її російській меншині. Проте актуальною залишається проблема становища мало чисельних етнічних груп в різних губерніях Російської імперії, зокрема німців. У Київській губернії існував конгломерат різних етно–релігійних спільнот, при чому кожне село, містечко, місто мало свої етнічні особливості, що створювали неповторність етнічного розвитку Київської губернії. Крім того, певну специфіку мали й релігійні відносини у пореформену добу.

Історіографія німецьких поселенців у Київській губернії залишається маловивченою. Знаковою подією для дослідження аграрних проблем став вихід двотомної «Історії Українського селянства», що, ґрунтуючись на широкому матеріалі, висвітлювала соціальну диференціацію, кількість, національний склад, матеріальні умови селянства у різні періоди історії України, перший том якої був присвячений XIX – початку XX ст., зокрема згадувала німецька община і Київської губернії [6]. Так, із сучасних загальних праць щодо переселенського руху в Україні слід відзначити внесок М.А. Якименка, Д.Ф. Розовика та О.Д. Розовик [21;38]. Хоча їхні праці присвячені процесу переселення тільки українського населення,

дослідники висвітлюють проблеми циганського козівництва, молдаван, а також і німецьких поселенців, щоправда вже в УРСР у другій половині ХХ ст. [21,с.218].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Київська губернія складалася з 12 повітів [1,с.70–71], кожен з яких налічував понад сотню сіл, селищ, містечок, слобід та хуторів. Серед них – 12 великих повітових міст. Особливістю Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. була етнічна строкатість її населення, або, як писав сенатор А.Половцов, «разноплеменность состава» [4,с.3]. Історично склалися так, що українці, росіяни та євреї становили на середину ХІХ ст. разом понад 97% всього населення Київської губернії [35,с.12]. Менш значними були групи поляків (1,93%), німців (0,41%), білорусів (0,18%), чехів (0,09%) і татар (0,05%), які за переписом 1897 р. склали разом 2,66%. Також зовсім нечисленними етнічними групами проживали у Київській губернії цигани (884 особи), молдавани (250 осіб), турки (153), болгары (123), греки (118), вірмени (100) [35,с.12,13,36,37].

Особливо строкатим був етнічний склад міського населення Київської губернії наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст. У містах проживало багато євреїв, поляків, німців, а також незначна кількість вірмен, білорусів, чехів, молдаван, греків [3,с.81–84]. Так, у Києві завдяки динамічній етнічній структурі населення за переписом 1874 р. місцеві уродженці становили лише 28,3%, а вихідці із різних регіонів України – 58,7% та Росії – 11,1% [3,с.84]. У 1897 р. понад 100 тис. осіб, які володіли українською мовою, жили за рахунок прибутків від капіталів, нерухомого майна та займалися торгівлею [8,с.172,173].

Німців, на відміну від поляків і євреїв, влада Російської імперії не обмежувала ні в чому, адже родина російського імператора мала тісні родинні зв'язки з цією меншиною, навіть на початку ХХ ст. зарубіжні мандрівники відзначали, що російські імператори більше схожі на німців, ніж на росіян. Німецькі колоністи ще за часів Катерини ІІ селилися в Російській імперії. Під час Першої світової війни царська адміністрація припинила наплив їх в імперію. 2 лютого і 13 грудня 1915 р. були видані царські укази, які істотно урізали права іноземців в Росії. 1 червня 1916 р. цар Микола ІІ підписав положення «Про Особливий Комітет у справах боротьби з німецьким засиллям», де обмежувалися права «ворожих підданих і вихідців, а також для вироблення пропозицій щодо заходів для звільнення країни від німецького впливу...» [25,арк.206].

У містах Київщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. проживали компактні групи німців та вірмен. Представники німецької та вірменської меншини та русифіковані німці в Російській імперії займали високі посади: М.Бунге – міністр фінансів (1881–1887), німець за походженням, Михайло Лоріс-Меліков – міністр внутрішніх справ (1880–1881) – вірменин, дипломатами, військовослужбовцями та управителями маєтків дворян, службовцями у буржуазії – директорами заводів і фабрик, наглядачами тощо.

У 12 повітах Київщини німецьким колоністам належало 33 552 дес. землі, тобто 0,72% усіх земель [2,с.48]. Серед орендарів поміщицької землі були німецькі колоністи, які погоджувалися навіть на завищені ціни аби придбати землю. В основному німецькі колоністи були головними постачальниками молочних продуктів на ринки [38,с.17]. Так, у Києві та Вінниці діяв торговий дім «Рабетте і Гізек», що реалізовував насіння цукрового буряку. Щороку фірма вирощувала в Україні понад 1 млн. пудів насіння цукрового буряку [2,с.48].

Серед німців було багато управителів дворянських маєтків, на них часто скаржилися селяни. Так, 1881 р. була написана анонімна доповідна на «німецьку адміністрацію» Юзефівського маєтку графів Бобринських у Чигиринському повіті. Допишувач відзначає ментально-етнічну проблему, не розв'язану вихідцями із дворянських кіл після скасування кріпацтва: «німці не визнають ані свят, ані державних днів, примушують працювати і у свята, і в царські дні, чим хвилюють народ, порушують його моральні принципи та звичаї» [31,арк.24,25зв]. У Радомисельському повіті німцю купцю Фрідріху Густавовичу Міхельсону належав значний маєток, куди управляючими запрошувалися або німці або поляки. Селяни докотишніх сіл скаржилися, що він «людей русского происхождения держать не желал» [33,арк.1.3].

Німецькі колоністи почали переселятися в Україну ще 1791 р. на орендовані землі Київської губернії, утворивши на 1897 р. общину у 147 07 осіб [23,с.21,24,29,30]. Ще наприкінці першої половини ХVІІІ ст., коли вартість будівельного лісу дуже зросла, почалося інтенсивне вирубування лісів, виникла потреба у перетворенні звільнених площ на сільськогосподарські угіддя, що й сприяло появі колоністів [7,с.24,36].

Німецькі колоністи переселялися до Київської губернії із Царства Польського. Серед них були поширені володіння хутірського типу. Так, у 1862 р. 10 німецьких родин із Польщі переселилися до маєтку генеральші Кудрявської у Павлінівці Київського повіту. У власності вони придбали 223 дес. землі та отримали привілей, що діяв для переселенців, – тимчасове звільнення від рекрутської повинності [27,арк.1–1зв]. У 1867 р. існували колонії Михаїли (285 колоністів) Бердячівського повіту, Слінівка (61 колоніст), Заліси (63 колоністи), Романдорф (214 колоністів) Радомисельського повіту [28,арк.14]. У Радомисельському повіті також існувала колонія німців–лютеран Маліндорф (148 колоністів), де 1871 р. на орендованій землі було створене училище для німців (учнів – близько 40). Вчителем туди було запрошено мешчанин Мачинського товари-

ства Фрідріха Віхерта, який прийняв російське підданство [30,арк.56зв]. У 1870 р. виникають нові німецькі колонії як приватні маєтки Небраті, Пашківці Київського повіту та Казимирівці, Папірні та Малині Радомисельського повіту [34,арк.1].

Складність при дослідженні німецьких громад полягає у тому, що вони майже не підлягають етнічно–конфесійній ідентичності, серед німців були католики, лютерани та меноніти [22], але оскільки серед німців Київщини значної популярності набув штундизм [36] (цьому наприкінці ХІХ ст. сприяв релігійний і моральний занепад православ'я), слід зосередитися саме на ньому. Вважається, що штундизм з'явився в Україні у 1867 р. з появою чергової хвилі німецьких колоністів [13], саме серед німців Київської губернії за релігією було багато штундистів (баптистів). Ця релігійна група відома під багатьма назвами: євангелісти, баптистське братство, штундисти, віруючі, сектанти, протестанти. Баптизм відкидає обрядову сторону релігії, вважається, що сутність Бога не можна пізнати людським розумом, а тому залишається лише спиратися на Святе Письмо (Біблію) як єдине достовірне джерело, яке залишив Бог людям. Саме тому інколи штундистів називали «Людьми однієї Книги». Найбільшим біблійним консерватизмом відзначалися штундисти Російської імперії, які використовували Біблію як основні правила і критерії богослов'я, церковної організації та практичного життя. Общинами керували пресвітери (старійшини), їм допомагали дякони, служителі та вчителі. Віруючі проводили, окрім церковного богослужіння, збиралися вдома на моління, які тривали майже годину [20].

На відміну від решти замкнених сект [5] на українських землях (менонітів), штундисти представлялися реальною загрозою, бо їхня кількість зростала з кожним роком. Віровчення штундистів було орієнтоване в першу чергу на селян. Загалом у 1890 р. було 20 тис. штундистів, а з 1905 по 1911 рр. вже 50 тис. Урядовці вважали, що секти штундистів уперше в Київській губернії з'явилися у Тарашанському повіті. У 1873 р. в селі Косяківка Тарашанського повіту з'явилася община штундистів [15,арк.1–4]. У Тарашанському повіті 1879 р. налічувалося 1 096 штундистів, а у 1881 р. їх стало 1 676 осіб. У 1886 р. київська община штундистів таємно створила церкву, а у 1907 р. штундисти офіційно з'явилися в Києві [19,арк.24,25]. У 1892 р. секта штундистів з'явилася у селі Рейментарівка Чигиринського повіту [16,арк.1–6], а у 1893 р. – у селі Мудрівка того самого повіту [17,арк.1,6]. Так, у 1904 р. священником 7–го благочинного округу Канівського повіту Миколою Маєвським було визнано, що у селі Дешек «крайне бедственное положение в силу малодуходности прихода, что объясняется обилием сектантов–штундистов в приходе, которые числятся 82 человека», що загрожує «полному разложению» причту. Сектанти з'явилися у селі 1869 р. і відразу сильно вплинули на парафіян, хоча місцевий священик робив усе можливе для настановлення їх на шлях православ'я [24,арк.2].

Ставлення російського уряду до штундистів було негативним, так само як і до решти конфесій, католиків та іудеїв, адже існував офіційний союз самодержавства та православ'я за славновісною «уваровською» формулою «православие – самодержавие – народность» [20]. Штундистів переслідували, а їхні діти позбавлялися права на освіту. У 1879 р. Міністерство внутрішніх справ видало «Мнение Государственного Совета о духовных делах баптистов», тобто російська влада визнала законними шлюб, народження, смерть, похорони, які здійснювалися за баптистськими обрядами, але у 1882 р. уточнено, що визнання не стосується українців та росіян, вони не мали права бути баптистами. Сенатор Половцов, подаючи результати ревізії Київської губернії у 1882 р., закликав до боротьби із сектою штундистів засобами підвищення моральності серед православного духовенства [19,арк.24зв,25]. У 1894 р. секта штундистів була заборонена [14,арк.1,3]. У 1915–1916 рр. штундизм також перебував під заборонаю, а самих представників цього релігійного напрямку вважали шпигунами німецької розвідки [26,арк.32]. Крім того, у деяких селах штундистам забороняли будувати храми, реструвати шлюб, народження дітей. У 1904 р. було визнано такі віросповідання: римо–католицьке, вірмено–католицьке, вірмено–григоріанське, євангелічно–лютеранське, менонітське, баптистське, євангелічне, тоді ж дозволявся перехід в іншу віру за згодою губернатора, коли на його ім'я подається прохання [18,арк.1–5]. Ситуація дещо змінилася, коли у 1905 р. Микола ІІ видав указ «Об укреплении веротерпимости». Справді, православне духовництво поганого поведінкою змушувало людей шукати нової віри. Про це свідчить скарга селянина Н.Ткача на священика Янишівки Тарашанського повіту про «різні непристойні дії Данила Демущького та про присвоєння ним церковних грошей, а також про крадіжку виключенням із духовного сану Матвієм Бережницьким у нічний час із церкви грошей» [29,арк.1–9]. Сільські священики були частими гостями у шинках й полюбили гарні вина. У місцевих хроніках по Київській губернії було багато повідомлень про пияцтво священиків. У 1897 р. в селі Миколаївці Канівського повіту 30 місцевих селян після богослужіння вдерлися до священика Іоанна Варгулевича і забрали в нього ключі від церкви за пияцтвом і невчасні богослужіння. Того ж року у селі Насташка Васильківського повіту, коли священик у проповіді сказав, що Трійцю треба святкувати два дні, а не три, а на третій не пиячити, селяни обурилися: «А що, коли самі батюшки ночами шляються та пиячать, то нічого?!». Після цього селяни вийшли із церкви, не чекаючи закінчення проповіді [32,арк.210зв,222].

Німецькі громади Київської губернії надавали школі й освіті великого значення. У пореформений період за національним принципом можна було здобути приватну освіту. В Російській імперії школи для іноземців називалися «іновірними», тобто такими, де працювали з дітьми не православної віросповідання. Такі школи з 80-х рр. XIX ст. підпорядковувалися Міністерству освіти і держава брала на себе частку їхнього фінансового утримання. Від «іновірних» шкіл вимагалися відповідні навчальні плани та відповідність змісту освіти загальнодержавним стандартам. Ці заходи не стосувалися заборонених німецьких–штундистсько–баптистських шкіл. У Київській губернії у 1893 р. працювало 17 «іновірних» шкіл, тобто 4,7% від загальної кількості шкіл Київського навчального округу. Найбільше таких шкіл працювало в Радомисельському повіті (12), були також вони й у Київському повіті (5) [10,с.3,4]. У 1899 р. «іновірних» шкіл у Київській губернії налічувалося 14 [11,с.3], а 1902 р. – 13, у тих самих повітах [12,с.3]. Польська та єврейська громади мали власну систему шкільництва, яку зобов'язані були всіляко підтримувати, тому про них збереглося значно більше відомостей. Німецька та інші громади, які вели значно замкнутіший спосіб життя, висвітлювалися у звітах Київського учбового округу мало.

Німці, оселившись у Київській губернії, перенесли зразки власної школи, які побутували в їхньому середовищі на батьківщині. Шкільна справа організовувалася під умовою матеріальної скрути, бо більшість переселенців не могли виділяти кошти на громадські потреби [2,с.54]. Згодом, коли налагодилося досить прибуткове господарство німецьких колоністів, школи почали переміщатися у власні будинки й отримувати неабияку фінансову підтримку громади. Німецькі навчальні заклади користувалися також добродійною допомогою Товариства взаємного кредиту [22]. Колоністи не надавали школам чітко встановленої фінансової підтримки. Як правило, «іновірні» школи влаштовувалися при «молельнях», де гірша кімната відводилася під клас та кімнату вчителя, які часто «не відповідали своєму призначенню», партами слугували лавки та столи. До викладання російською мовою та «російських порядків» колоністи ставилися вороже. До того ж серед учителів у 1893 р. 82% не мали прав на викладання. Часто вони суміщали посаду вчителя й кістера (проповідника) [10,с.4,8]. У звіті попечителя Київського учбового округу у 1902 р. відзначалося: «Большенство учителей исполняет обязанности кистеров и в общем состав их не может быть признан удовлетворительным, как вследствие малого знакомства их с русской литературной речью, так и вообще вследствие малообразованности и неподготовленности их к педагогической деятельности» [12,с.5]. Бібліотеки «іновірних» шкіл складалися тільки із книг довідкового характеру, не було книжок для учителів [12,с.5].

Київська губернія мала значну кількість німецьких шкіл. Станом на 1892 р. тут існувало 19 німецьких шкіл: жіноча і чоловіча при лютеранській церкві м. Києва, 3 – у Київському і 14 у Радомисельському повітах [9,с.7]. Існували таємні приватні польські школи [10,с.16]. Так, у 1809–1910 рр. було виявлено і закрито 20 таємних шкіл у Південно–Західному краї. Київський генерал–губернатор Ф.Ф. Трепов видав постанову, яка передбачала покарання за це тих, хто відкривав і допомагав у відкритті польських таємних шкіл [37,с.196].

Отже, соціально–етнічна структура багатонаціональної Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. змінювалася повільно, але впевнено. Етнічний склад Київської губернії був досить різним. Найбільш численними були національні групи українців, євреїв, росіян і поляків. Але і німецькі колоністи починають відігравати значну роль з поширенням у релігійній сфері Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. штундизму. У соціально–економічному житті краю їхня частка залишається незначною, а німецька етнічна громада Київської губернії малочисельною.

Проблема німецьких колоністів через її маловивченість заслуговує на подальші пошуки нових архівних джерел. Корисним для глибшого розкриття теми буде економічна та політична діяльність німецьких поселенців у Київській губернії в пореформений період.

Список використаних джерел

1. Адрес–календарь Киевской губернии на 1888 год / Сост. В.Г. Мозговой. – К., 1888. – 136 с.
2. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.). – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
3. Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А.О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – №10. – С.77–85.
4. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – Ч.1. – Б. м., б. г. – 460 с.
5. Історично сектантськими називали релігійні групи, які відокремилися від існуючої державної церкви. Правомірним буде використання цього терміну тільки для означення початкової історичної фази існування євангелічно–баптистського руху часів існування самодержавства.
6. Історія українського селянства: нариси у 2–х томах / ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2006. – 631 с.
7. Кофод А.А. Крестьянские хутора на надельной земле. – Т.1. – СПб.: Тип. Ф.Вайсберга и П.Гершунина, 1905. – 283 с.

8. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово–промислової статистики XIX ст.) / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 282 с.

9. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии немецких школ в Юго–Западном крае за 1891 год. – К.: Типо–літографія Т–ва І.Н. Кушнерев и К°, 1892. – 16 с.

10. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии иноверческих школ за 1893 год. – К.: Высоч. утв. Товар. печ. дела и торговли І.Н. Кушнерев и К°, 1894. – 12 с.

11. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии иноверческих школ за 1899 год. – К.: Лито–тіпографія Т–ва І.Н. Кушнерев и К°, 1900. – 7 с.

12. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии иноверческих школ за 1902 год. – К.: Лито–тіпогр. Т–ва І.Н. Кушнерева и К°, 1903. – 7 с.

13. Пушкар С. Баптистское пробуждение на Украине в конце 19 – начале 20 веков / Сергей Пушкар. – Режим доступу: <http://www.foru.ru/slovo.13850.1.html>

14. РДА. – Ф.796. – Оп.175. – Спр.1936. – 8 арк.

15. Там само. – Оп.43, 2 отд., 3 ст. – Спр.143. – 4 арк.

16. Там само. – Оп.62, 2 отд., 3 ст. – Спр.139. – 6 арк.

17. Там само. – Ф.797. – Оп.63, 2 отд., 3 ст. – Спр.49. – 80 арк.

18. Там само. – Ф.828. – Оп.3. – Спр.202. – 5 арк.

19. Там само. – Ф.1604. – Оп.1. – Спр.267. – 30 арк.

20. Решетников Ю. Обзор истории евангелистско–баптистского братства в Украине / Юрий Решетников, Сергей Санников. – Одесса: Богомыслие, 2000. – 246 с. – Режим доступу: http://krotov.info/history/20/iz_istori/reshetn.html

21. Розовик Д.Ф. Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. – 1930-ті роки / Розовик Дмитро Федорович, Розовик Олеся Дмитрівна. – Вінниця: Нілан–ЛТД, 2013. – 406 с.

22. Сейко Н.А. Етнічні громади київського учбового округу та їх добродійна діяльність (на прикладі німецької національної меншини) / Сейко Н.А. // Електронна бібліотека Житомирського державного університету. – Режим доступу: erprints.zu.edu.ua/995/

23. Хуторские хозяйства Киевской губернии. Результаты обследования, произведенного в 1908–1909 годах. – Т.1. – К., 1911. – 408 с.

24. ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1056. – Спр.239. – 8 арк.

25. Там само. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.463. Ч.2. – 290 арк.

26. Там само. – Спр.546. – 32 арк.

27. Там само. – Ф.442. – Оп.44. – Спр.82. – 417 арк.

28. Там само. – Оп.46. – Спр.420. – 16 арк.

29. Там само. – Оп.54. – Спр.371. – 9 арк.

30. Там само. – Оп.615. – Спр.268. – 450 арк.

31. Там само. – Оп.617. – Спр.238. – 28 арк.

32. Там само. – Оп.627. – Спр.2. – 305 арк.

33. Там само. – Оп.846. – Спр.393. – 5 арк.

34. Там само. – Ф.707. – Оп.35. – Спр.383. – 14 арк.

35. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі: довідник / Сергій Чорний – К.: ДНВП «Картографія», 2001. – 189 с.

36. Штундизм від нім. «Stunde» – час.

37. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Щербак Н.О. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

38. Якименко М.А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки столипінської реформи (1908–1913 рр.) / Якименко М.А. – Полтава: РВВ ПДАА, 2009. – 148 с.

39. Ярошевич А.И. Производительность сельского хозяйства и производственные районы Киевской губернии. – К.: Тип. Н.Т. Корчак–Новицкого, 1911. – 54 с.

* * *